

פרק א

שורשים

הקמת חיל החימוש הייתה מזיגה בין בניה מושכלת של ארגון צבאי וצמיחה אורגנית-נסיבתית, מיוחדת במינה. השפיעו עליה שיקולים צבאיים, אילוצי תקציב ורכש, ולא במקום האחרון - אישיותם וקורותיהם של אנשים אשר, לכשנאספו למשימה זו כבר היו מצוידים בניסיון, וכמה מהם גם בדעה כיצד יש לעשות את המעשה. שורשיהם המקצועיים של אנשים אלה נעוצים בתקופת מלחמת העולם השנייה, והם כשתי שלוחות היונקות מקרקע שונה מאד, ובכל זאת מזינות גזע-עב אחד. שלוחה אחת היא מתנדבי היישוב לצבא הבריטי, אשר התנסו במגוון נושאי חימוש של צבא סדיר מודרני. השלוחה השנייה כללה את אנשי ההחסנה, הרכש ואחזקת הנשק והתחמושת של ארגון ה"הגנה" במחתרת.

במלחמת העולם השנייה התנדבו למעלה מ-25,000 צעירים וצעירות מבני היישוב לצבא הבריטי, במטרה להלחם בנאצים. נסיבות וחישובים פוליטיים של ממשלת בריטניה מנעו ממרבית מתנדבים אלה מלשרת ביחידות קרביות; תחת זאת הם הופנו לחילות בריטיים לוגיסטיים. בו בזמן, למען הדיוק בנובמבר 1941, הקימה המפקדה הארצית של ה"הגנה" בארץ-ישראל את מחלקת החימוש - מח"ש, במאמץ להגביר את הרכש, לשכלל את החסנת הנשק ואת העלמתו מעיני הבריטים, ולשפר את שליטת מפקדה זו על אמצעי הלחימה של הארגון. בנקודת התמזגותן של שתי שלוחות אלה, בראשית 1948, הצטרפה אליהן קבוצה שלישית של חיילים שלא היה להם כל ניסיון חימושי קודם. אולם בשתי השלוחות המקוריות, שהן שורשי חיל החימוש של צה"ל, היו השנים 1941-1940 שנות ההתחלה, והשנים 1942 עד 1947 היו שנות ההתנסות הפוריות, מבחינה מקצועית וארגונית.

המתנדבים הארץ-ישראלים בחילות הלוגיסטיים הבריטיים

ב-1940 גברה ההתנדבות לצבא הבריטי בקרב צעירי היישוב היהודי בארץ-ישראל. הדבר נעשה בעידודם, לעתים אף תחת לחצם של מוסדות היישוב. עבור מוסדות אלה, השירות בצבא הבריטי נתפס כדרך ללחוץ על ממשלת בריטניה לבטל את מדיניות הספר הלבן האנטי ציונית ממאי 1939, ולסלול את הדרך, במועד שאיש לא יכול היה לחזותו עדין, לכונן מדינה יהודית בארץ-ישראל.

חיל REME ותורת החימוש הבריטית במלחמת העולם השנייה

ערב מלחמת העולם נמצאה התורה הצבאית הבריטית בעיצומו של שידוד מערכות, הודות להתפתחות חיל האוויר ולהחלפת חיל הפרשים, Cavalry, בחיל שריון.¹ כמות אמצעי הלחימה מורכבים, שמפעיליהם הישירים לא יכולים היו יותר לשאת בכל נטל תחזוקתם, הלך וגדל. התפתחות זו חייבה הקמת מערך טכני-הנדסי מסייע לתחזוקה השוטפת של אמצעי הלחימה בכל הדרגים.

לתורת החימוש הבריטית במלחמת העולם השנייה ואחריה, הייתה השפעה רבה על עיצובה של תורת החימוש ומבנה גורמי החימוש בצה"ל בראשיתו; לכן נקדים ונאמר דבר או שנים על תורה זו. בין שתי מלחמות העולם הפכו חילות השדה הבריטיים בהדרגה לחילות עתירי מיכון ומכשור-טכני, ופרוץ מלחמת העולם השנייה האיץ תהליך זה. אולם בימי שלום היה צבא-הקבע הבריטי קטן; ורק בשעת חירום הוא אמור היה להיות מתוגבר ב"גיוס טריטוריאלי" ברחבי בריטניה, מעין שיטת מילואים, ובחילים שגויסו ברחבי הקיסרות והדומיניונים. אך בכל מבנה, מוגבל או מורחב, ברמות המבצעיות התקיימו בצבא הבריטי מערכות תחזוקה טכניות נפרדות כמעט לכל אחד מן החילות: שריון, רגלים, קשר, הנדסה ותותחנים. כולם כונו "חילות מהנדסים". אשר לרמה המטכ"לית, שם התקיימו שלושה חילות טכניים כלליים, והם:

1. Royal Army Ordnance Corps בקיצור RAOC, אשר הופקד על הספקת תחמושת ואמצעי לחימה, על תיקון כלי הנשק והציוד האופטי ועל שיקום רק"מ וארטילריה בבתי מלאכה בסיסיים (Base Workshops). חיל זה לא טיפל באמצעי לחימה בחזית או ברמות נמוכות מרמת מטכ"ל.
2. ה-Royal Engineers, בקיצור RE, אשר סלל דרכים, ביצע התבצרות ופינה מוקשים, אך יחידותיו גם הן עמדו ישירות לפקודת המטה הכללי והוקצו לחזיתות וליחידות מבצעיות. גם חיל זה קיים סדנאות בסיסיות קבועות בעורף. ולבסוף:
3. חיל השירותים הכלליים ה-RASC אשר הופקד על אחזקה, שיקום רכב ועל התובלה הצבאית.

במבנה לוגיסטי כזה נכנס הצבא הבריטי למלחמה. אולם, בין סתיו 1939 לסתיו 1942 התרחב הצבא הבריטי ליותר מ-40 אוגדות. מספר המשרתים במערכות הטכניות שלו גדל מכ-4,000 לכ-80,000 והמשיך לגדול. בקיץ 1941 הקבינט בלונדון מינה וועדה של מהנדסים ואנשי צבא בראשות הסוציולוג הנודע סר וויליאם בווריג', לבחינת השירותים הטכניים בכוחות המזוינים; תפקיד הוועדה היה להמליץ על דרכים ליעול המערכת הלוגיסטית בצבא. מסקנות הוועדה, מאוגוסט 1941, הצביעו על הצורך בהנהגת שיטות

¹ דיביזיית הפרשים ה-1, הייתה העוצבה האחרונה שסדר הכוחות שלה כלל סוסים, וזו נמצאה, באביב 1940, בארץ ישראל. במהלך אותה שנה גם היא הוסבה לאוגדת שריון. על בסיסה קם הגייס ה-10 במחנה ה-8. Kennett & Tattmen p.141.

הנדסת-ייצור תעשייתיות במערכת הלוגיסטית הצבאית, ועל הצורך להאחיד את מירב הפעולות הטכניות תחת רשות צבאית טכנולוגית אחת. כן המליצו הבודקים לכלול חיילי חימוש מאומנים ממש בדרג הלוחם.²

בעקבות המלצות אלה תכנן המטה הכללי הבריטי רפורמה שעיקרה ביטול אחריותם הנפרדת של חילות השדה לתחזוקתם הטכנית, וריכוז מירב הגורמים הטכניים בצבא תחת חיל חדש, Royal Electrical and Mechanical Engineers Corps בקיצור REME. חיל זה נועד להיות אחראי לכל התחזוקה הטכנית בחילות השדה פרט לנושאי קשר והתבצרות. תחת ניהולו יתבצעו לא רק הפעולות ההנדסיות השונות של החילות שמנינו אלא גם נתחים מפעולות ההשברה הטכנית והשיקום בדרג המטכ"ל, בהם בתי מלאכה בסיסיים לשיקום אמצעי לחימה. נקבע נוהל הפקת הוראות חימוש, קמו בסיס הדרכה ראשי למקצועות חימוש בארבופילד, ברקשייר, ומחלקת כוח אדם חימושי, בשלישות הראשית של המטכ"ל. למפקד REME התמנה מיג'ור-גנרל ברטרנד רוקרופט (Rowcroft) אשר תוארו לא היה "מפקד" (C in C) אלא "מנהל" ההנדסה המכאנית. (Director of Mechanical Engineering, DME). לכאורה, רפורמה מבנית זו נכנסה לתוקף רשמית ב-1 באוקטובר 1942; מאות רבות של מתנדבים ארץ-ישראליים חוו מעבר זה מבשרם. בהגדרת סמכויות החיל החדש, המאוחד, נכללו:

1. מרבית תפקידיו הטכניים והחרושתיים של חיל התחמושת RAOC ובסיסי הקבע והסדנאות לנשק תחמושת ומכשירים מדויקים של חיל זה. (RAOC המשך להתקיים במתכונת מופחתת, כפוף ל-REME).
 2. אחריות לשירותים, תיקונים ושיקום בסיסי של רכב ורק"מ שהיו קודם באחריות ה-RASC אך, ולמרות השם - Electrical, לא אחריות לטיפול במכשירי קשר-רדיו.
 3. אחריותו לנתחים מנושאים שנמצאו קודם תחת חיל ההנדסה, למעט חבלה, מיקוש ופינוי מוקשים.
 4. אחריות להכוונתם החיילית להכשרתם ולהדרכתם של קצינים וחיילים למילוי תפקידים טכניים בעוצבות מבצעיות וביחידות אחרות, בכל מגוון המקצועות שבאחריות ה-REME.
 5. אחריות לתקינות וזמינות אמצעי הלחימה בבסיסי ההחסנה של חיל זה עצמו.
 6. אחריות לכל משימות התחזוקה הטכניות ברמות השונות של מערך השדה, אשר קודם נמצאו באחריות חילות הטנקים, הרגלים, התותחנים וההנדסה. תורת השירות, התיקון והשיקום של אמצעי לחימה בצבא הבריטי הפכה אחת מאבני היסוד של תורת החימוש ושל מבנה חיל החימוש בצה"ל. במיוחד מצאה לה מקום של קבע תפיסת ארבע דרגי התיקונים (echelons), אשר ב-REME הן נוסחו כדלקמן:
- א. **דרג A**: פעולות החימוש המבוצעות באורח שוטף על ידי גורמים אורגניים בתוך העוצבות הלוחמות או היחידות המסייעות להן ובתוכן, והן כוללות שירות

² . Arms and Men, London 1977, passim. See also : Kennett & Tattman, pp. 150, 152

- ותיקונים שניתן לבצעם בו במקום, ותוך פרק זמן קצר. בשריון מבצעים אותם צוותי הרכב והרק"מ, כיתות טכניות פלוגתיות ומחלקות חימוש גדודיות (LIGHT AID DETACHMENTS - LADS). בחיל הרגלים פעולות אלה נמצאו באחריות חוליות נשקים גדודיות ויחידות סדנא קלות חטיבתיות. בארטילריה ביצעו אותן חוליות מסגרי תותחים (Lt Battery Wksp Sub sections) המצוותות לסוללות, או מוצבות תחת פיקוד מפקדות רגימנטים (אגדים) ארטילריים.
- ב. **דרג B:** תיקונים הנמשכים כמה שעות, הדורשים ציוד משוכלל יותר ומחסן חלפים, והמצויים ביחידות מרמת חטיבה ומעלה, ובאגדים ארטילריים. בחטיבות חי"ר מבצעות אותם יחידות תיקונים (Inf Bde Wksps). בחטיבות מוגברות ובחטיבות טנקים מבצעות אותם "סדנאות קדמיות", כגון סדנת טנקים (סדח"ט) Tank Bde Wksps, המתמחות בפעולות של החלפת מכללים כגון מנוע, תמסורת, מערכות מזקו"ם, חשמל וכדומה ברכב קרב משוריין. באגדים הארטילריים עושות זאת יחידות טכנאי תותחים המבצעות פעולות כגון החלפת קנה, מנגנון ירי וכדומה.
- ג. **דרג C:** תיקונים הדורשים זמן ממושך, לפחות כמה ימים, שמטרתם היא בכל זאת להחזיר את אמצעי הלחימה לכשירות מבצעית בהקדם האפשרי. סוג זה של תיקונים מבצעות יחידות ניידות, בנויות כגדודים וערוכות לטפל בכל סוגי אמל"ח: רכב, רק"מ, נשק ומכשירים מדויקים שבשימוש עוצבה (אוגדה או קורפוס). משימתן העיקרית של יחידות REME כאלה הייתה מתן שירותי חימוש לכוחות גדולים בלחימה ובתנועה, בעיקר כשאלה מתרחקים מבתי המלאכה הבסיסיים ופועלים בתנאי היפגעות ושחיקה נמרצים. יחידות אלה לא היו שייכות אורגנית לאוגדות או לגייסות, אלא הוקצו למפקדות העוצבות לצורך משימות ספציפיות, על ידי מפקדת-על של חזית או "מחנה" (Army). מבניהן היה גמיש וניתן לפרוק לפלגות-משנה ולהפעלה בו-זמנית במספר מאמצים מבצעיים וצירים של אותן עוצבות.
- ד. **דרג D:** תיקונים מסוג שיקום כללי. מבצעים אותם בתי מלאכה בסיסיים, Base Ordnance Wksps - BOW, בצה"ל - במ"ב) עמוק בעורף. לקראת סוף המלחמה, כשהצבא הבריטי נמצא במתקפה הרחק מן ה-BOWs, הונהגה הפרשת נתחי במ"ב לביצוע פעולות שיקום ובניה הנדסית בדרג D גם במרחקים גדולים מאד, אלפי קילומטרים. מן הראוי לציין כי למרות המתכונת הנ"ל, ההחלטה קונקרטיית בדבר מקום התיקון נותרה בידי קצין מטה חימושי (EAE - OME) שמיקומו היה במפקדת העוצבה הנוגעת בדבר, ולא במפקדה הממונה עליה.³

³ שם; וכן "of Repair and Recovery in Corps of One Armoured Division and Organisation" One Infantry Division, With Corps Troops, מערכי הדרכה לקורסים בריטיים, RAOC, באדיבות סא"ל (מיל). ירוחם כפכפי.

שבועות ספורים אחרי הקמת ה-REME עמדו השינויים שבוצעו במבחנם הראשון, במערכת אל עלמין. כאן הוטלו למערכה אלפי כלי רכב, רק"מ וארטילריה, בקרבות קשים של תנועה ואש, שנערכו בשטחים בעלי עבירות קשה, ונכרכו בהיפגעות או בשחיקה בממדים גדולים. המומנטום של המערכה כולה היה תלוי הרבה בפעולות תיקון מהירות. לקחים שהפיק REME ממערכה זו יושמו במערכות באיטליה ובאירופה.⁴

התנסותם המקצועית של המתנדבים הארץ-ישראליים בנושאי חימוש

בשנים 1942 עד 1944, חלק חשוב מכלל מערך ה-REME היה פרוס בארץ-ישראל ובמצרים. כאן היה עורף זירות המלחמה של המדבר המערבי, יוון ואיטליה. כאן התקיים מערך הדרכה של מקצועות חימוש וסדנאות והבמ"בים, וכאן חלה התנסותם העיקרית של החיילים היהודיים חברי היישוב היהודי בארץ-ישראל, בקורסים מקצועיים ואחר כך בסדנאות. פלוגת ה-RAOC הארץ ישראלית הראשונה, מס' 515, קמה בסוף 1941.⁵ מפקדיה היו קצינים מהנדסים ארץ-ישראליים: כגון לי רוטנברג, יבגני בושנסקי וג'ו קרידן, שכולם קבלו דרגות קצונה מיד עם גיוסם, ואחר כך נשלחו לקורסים מקוצרים לקצינים, לחימוש ולניהול סדנאות. בסיום שירותם הגיעו קצינים אלה לדרגות מיג'ור ולויטננט-קולונל. ג'ו קרידן, למשל, פיקד תחילה על קורס מקצועות רכב לארץ-ישראליים ואחר על סדנאות שונות עד שב-1944 התמנה מפקד סדנא בבסיס תל אל כביר.

לבד מקצינים אלה, התמחו ועלו בדרגה לא מעט קצינים ארץ-ישראליים אחרים שנכוו להם עלילות בתולדות חיל החימוש בצה"ל. בין אלה בלטו מנס פרנסקי⁶ והרץ רפפורט, שסיימו את שירותם בדרגות קפטין. פרנסקי שרת כמפקד בית מלאכה לתיקון תותחים, מפקד בית מלאכה לשיקום משאיות, כמפקד הענף הארץ-ישראלי בבית הספר למקצועות REME וכקצין החימוש של מפקדת החי"ל. כצעיר בעל נטיה למחקר טכני, פרנסקי שקד להרחיב את השכלתו החימושית מעבר לתפקידיו, קרא ואף אסף ושומר חומר תורתי מגוון, בכתב. חיילי REME, RAOC, RASC אחרים שהגיעו לדרגות קצונה ואחר כך מילאו תפקידים בראשית צה"ל היו ויקטור אברונין (מיג'ור), שלמה ניקרוג (מיג'ור), משה בלה (קפטין), יעקב וויס (קפטין) שמואל ספיבק (קפטין), נחום דימנשטין (קפטין), אורי ציטלין (לויטננט), ועוד אחרים שלא נצליח לקרוא בשם כולם. משה בלה, למשל, החל את שירותו כנהג ביחידת הובלה וסיים אותו כמפקד סדנת פלוגת רכב. וויס שרת תחילה בגדוד המשמר "באפס" ועם הקמת פלוגת RAOC ארץ-ישראלית הועבר

⁴ B.S. Baxter, History of Recovery of Vehicles in the British Army, London 1989 במקומות שונים.

⁵ על פי רישום בארכיון REME בארבופילד. לפי גלבר עמ' 501, היא קמה במארס 1942. כינוי הפלוגה השתנה ל-535 ואחר כך ל-327.

⁶ ב-1955, ברוח אופנה ישראלית, פרנסקי היסב את שמו ל"פרת". רבים בצה"ל נהגו באורח דומה, ולכן, בתולדות מדינת ישראל קיימת בעיית זיהוי אישים שהחליפו את שמם, בשלב זה או אחר, וממתי יש להתייחס אליהם תחת שם אחר. שיטתנו תהיה לקרוא לאנשי חי"ח בשמם המעוברת, מרגע ששם זה מופיע ברשומות.

אליה. ב- 1943 נשלח לקורס קצינים בצריפין ואחר כך שרת לסירוגין בבתי מלאכה בסיסיים במצרים ובארץ-ישראל בסיימו בכהונת מפקד בית מלאכה לשיקום רק"מ. ניקרוג פיקד על בתי מלאכה וסיים כמפקד סדנא חטיבתית בחי"ל. בושנסקי עבר קורסים טכניים וקורסי מנהלה ופיקד על בית מלאכה לייצור חלקים. ארץ-ישראלים אחרים ב-RASC הגיעו לדרגות קצונה כמפקדי מחלקות ופלוגות הובלה. בין אלה בלטו ישראל בוגנוב והרי יפה, שהגיעו לדרגת מייגור, יעקב שטיימר, גדעון ברץ ובר שמורק שסיימו בדרגת קפטין, ואחרים.⁷

הבריטים, אימנו גם מספר גדול של מפקדים וטכנאים שאינם קצינים. אלה נשלחו לקורסים למקצועות רכב, רק"מ, חשמלאות, נשק, תחמושת ומכשירים, וסיימו את שירותם בדרגה הטיפוסית של סמל ראשון (Staff Sergeant) או רב סמל. פלוגת ה-RAOC הראשונה אספה לתוכה את שרידי פלוגות החפרים הארץ-ישראליות שהתפוררו ב- 1940 בעת הנסיגה מיוון, ונוספו עליהם מגויסים חדשים. בשלהי 1942 הוקמו הפלוגות 315 ו-529 אשר כבר השתייכו לחיל חדש, REME. ב- 1943 נוספה פלוגה 329. במניין פלוגות החימוש ניתן לכלול גם את הפלוגות 313 ו-319 אשר אמנם לא עזבו את א"י, אך הן איישו את במ"ב 2 בחוף כיאט שליד חיפה, ואת הבסיסים בת גלים, טירה וקורדני, אשר לימים עברו לשימוש צה"ל.

על המש"קים שצברו ניסיון טכני ולימים נמנו על ראשוני איברים חשובים של חיל החימוש בצה"ל נמנו ירוחם כפכפי, ארנסט בויקובסקי, ירחמיאל (ירח) כץ, אפרים זלצרמן, יחזקאל קימיליס, הנס כץ, דב רואי, חיים גרבינר, הלל מונין, גרד רייס, שמשון רוניק ואחרים. כמה מהם הדריכו מקצועות חימוש בקורס REME לארץ-ישראלים (קורס שנוהל בעברית) ובו לימדו מכונאות טנקים ורכב, חשמלאות, חילוץ, נשק, מסגרות תותחים, שיקום תחמושת ועוד. רוניק סיים את שירותו כמנהל עבודה בסדנת רכב, בדרגת רס"ר. כפכפי למד להכיר את כל סוגי הטנקים שהיו בשימוש הצבא הבריטי; תחילה "ולנטיין" ו"מטילדה" ואחר כך הטנקים האמריקניים "גראנט" ו"שרמן". הלל מונין נער בן 17 לא שרת אמנם בצבא, אך התקדם לדרגת מנהל עבודה בסדנת זחלמים בצריפין. ארנסט בויקובסקי הגיע לדרגת רב-סמל בנושא חשמלאות רק"מ. יעקב דנציגר ומקס פרימן התמחו בבחינת כלי ארטילריה. דב לוטר (לאור) וגיינטר זוסמן (גדעון ארגון) התמחו בתותחים ומרגמות 3 אינץ', תותחי 2, 6, ו-25 ליטראות, "בופורס" 40 מ"מ, תותחי "הוביצר" 4.5 ו-5.5 אינץ'.⁸

התמחות דומה נעשתה בקרב חיילי שבע פלוגות ההובלה הארץ-ישראליות ואצל בודדים ששרתו בפלוגות הובלה אחרות. תוך שאלה התאמנו בעיקר בניהול שדרות הספקה, חייליהן התמחו גם בתיקוני דרך. לבסוף, בבתי מלאכה בסיסיים שהוקמו בארץ-ישראל עבדו גם מאות אזרחים, יהודים וערבים, שגם מהם היו שמצאו אחר כך דרכם לחיל החימוש. לאחר הניצחונות הבריטיים במדבר המערבי, החל משנת 1942, קודמו גורמי

⁷ ראיונות : שושנה פרת 14.8.96 קרידן, זלצרמן, כפכפי, ירח כץ, בויקובסקי. גלבר כרך א' עמ' 563-552; כרך ב', עמ' 288, 311, 314 כרך ג' עמ' 297-298 וכו'. קרידן למחבר 21.8.98

⁸ ראיונות : קרידן, כפכפי, כץ, בויקובסקי, ארגון ושיפוני, שם : ומסמכים בארכיון פרת, שם.

סדנא ופלוגות הובלה בהם שרתו ארץ-ישראליים ללוב, (פלוגה אחת נותרה נצורה במאחז טוברוק) לרודוס, טוניס ואיטליה. אלה ששרתו בהן התנסו בפעולה לוגיסטיות במערך קדמי יותר, ואף בתנאי קרב. באוגוסט 1944 הוקמה החטיבה היהודית המוגברת הנכספת, חי"ל, אך התפתחות זו באה באיחור ביחס להתפתחות המלחמה. עד שהתארגן החי"ל והתאמן, התקרב מאד מועד ניצחון בנות-הברית באירופה, וכתוצאה מכך, הניסיון הקרבי שרכשו חיילי ה"בריגדה" היה מועט. אך ניסיונם הטכני של גורמי החימוש בתוכם היה רב יותר. בצד הפעלת פלוגת סדנא החטיבתית בריכוז תחזוקה בעת לחימה, כלל ניסיונם מתן תיקוני דרג א' וב' של רכב ורק"מ, בתקופת רגיעה ממושכת, שהסתיימה רק עם שחרורם, במהלך 1946.

לאחר הקמת מפקדת החי"ל, באוקטובר 1944, במצרים, התארכה השלמת מצבת כח האדם של החטיבה, והיא הפליגה לאיטליה חלקים חלקים רק בראשית 1945. רק במאוס היא הועברה לחזית. תחילה הוצבה תחת הגייס ה-10 של המחנה ה-8 הבריטי, אחר כך תחת אוגדת החי"ר ההודית ה-78 של הגייס ה-5. זמן מה השתתפה במגננה באזור מצאנו-וילאנובה, אחר כך הועברה לחזית הנהר סניו ולבסוף שותפה במתקפה הכללית של בנות-הברית שנערכה בין ה-11 ל-13 באפריל בגזרת בולוניה. ב-18 במאי, הדבר היה כבר לאחר כניעת גרמניה, חצתה החי"ל את עמק הפו, עלתה לאזור טירול ולבסוף הועברה לבלגיה כחלק מחיל מצב בארצות-השפלה, תחת הגייס ה-21.

החי"ל לא הייתה חטיבת שריון, לכן יחידות החימוש וציוד בתי המלאכה בה היו מוגבלים. בכל זאת, כחטיבה מוגברת היא כללה גורמי רק"מ ו-3 גונדות ארטילריה שכללו תותחי נ"ט ותותחי שדה. לצורך זה הוקמה בתוכה סדנה חטיבתית - סדח"ט, שגרעין לה שימשו חיילי 2 פלוגות REME ששרתו בארץ-ישראל, בבסיסי קורדני וכיאט. מחיילי פלוגות אלה נבחרו כ-60 איש, והם הפליגו לאיטליה ורוכזו בעיר ספולטו. כאן נוסדה הסדח"ט רשמית, בראשית פברואר 1945, תחת פיקודו של מיג'ור נ. לוי, שאחר כך הוחלף על ידי מיג'ור ניקרוג. כסמ"פ בסדנא כיהן תחילה לויטננט מודריק (לפי מקור בריטי - מורדוק) ואחר כך קפטין יעקב וייס. החסר בכוח אדם ארץ-ישראלי הושלם בחיילים יהודים מבריטניה ודרום אפריקה בהם שני קצינים. מפקד יחידת החימוש הקדמית של הסדח"ט (LAD), היה רס"ר לאונרד (לן) סניצקי, צעיר יהודי מלונדון, שלימים תאר את תולדות הפלוגה בזכרונותיו, שיצאו לאור לאחרונה.

מחסור באנשי REME מקצועיים בין מתנדבים ארץ-ישראליים שרר לא רק בסדח"ט אלא גם בגודי החטיבה. מש"ק הרכב בגדוד ה-2 היה אמנם מכונאי במקצועו, הוא סרג'נט צבי וינברג, אך בגדוד הראשון התמנה לתפקיד כזה לנס-קורפורל אהרון דוד סלע (דוקי), נהג. התמחותם במקצועות חימוש הביאה אנשים אלה לימים למלא תפקידי מפתח במפקדה ובבסיסי חיל החימוש בצה"ל. הזכרנו כבר שקצין ה-REME במפקדת החטיבה היה מנס פרנסקי. גם לו חסר לגמרי ניסיון מטה בעוצבה קרבית. עם מינויו נשלח אפוא פרנסקי לסיור השתלמות במפקדות חימוש של יחידות אחרות שכבר לחמו בחזית, ובדרך זו רכש מושג הן על עבודת מטה בעוצבה, והן על פעולות שלוחת סדנא

בסיסית שצורפה לחטיבה המשורייתת ה-9, ושעסקה בבניית נגמ"שים ייעודיים שונים וטנקי גישור על גבי תובות טנקי "שרמן".⁹ ניסיון זה נחרת עמוק בזיכרונו הטכני. הסדח"ט עברה אימון יחידתי בעיר פיוג'י ובמארס שלחה יחידה קדמית בפיקודו של מודריק לבורגו סן לורנצו ליד ראוונה. רק יחידה זו נמצאה בחזית בעת מתקפת בנות הברית, באפריל. היא צורפה לריכוז תחזוקה גייסי בפורליאנדו, משם סיפקה שירותי חימוש ליחידות החי"ל וליחידות אחרות. הסדח"ט שבה והתאחדה אחרי כניעת גרמניה. ביוני דילגה לואלברונה וביולי יצאה עם כל החטיבה למערב אירופה, נוסעת במאסף השדרה ונותנת שירותי-דרך. מאוגוסט, שאז החליף ניקרוג את לוי כמפקד הסדח"ט, הייתה מפקדתה בבלייר, לא רחוק ממפקדת החי"ל שבטורני, בלגיה. היא שלחה פלגות משלה למרחקים גדולים לתחזק את הגדודים ה-2 וה-3 של החי"ל שהוצבו באזור רוטרדם. הסדח"ט שוחררה מן הצבא במארס 1946.¹⁰

הקשר בין חיילי ה-REME הארץ-ישראליים והמח"ש, במידה והתקיים בזמן המלחמה, הצטמצם לתחום הרכש. מרבית המתנדבים לצבא הבריטי היו חברי ה"הגנה" והיו מהם שהתבקשו לסייע "בגניבה", איסוף והברחת נשק ותחמושת בריטיים למחסני הארגון. יש שההברחה אף נעשתה ברכב יחידות ההובלה הארץ-ישראליות. מעורבותם בהברחה כזו, תפיסתם ומשפטם ב-1943 של שני עריקים אוסטרליים, סטונר והאריס, גרמו להערכת יחסי הבריטים עם הנהלת הסוכנות היהודית, להגברת ההתנגדות בקרב החיילים הארץ-ישראליים להשתתף בפעולות כאלה. הד המחלוקות הגיע עד המפקדה הארצית של ה"הגנה" והנהלת הסוכנות...¹¹ בפרשה זו לא נדון כאן.

מחלקת חימוש ב"הגנה" - מח"ש

בעיות מסוג שונה נכללו בניסיונם של אנשי מח"ש ב"הגנה". המחלקה הוקמה בנובמבר 1941 ותפקידיה הוגדרו: "השגת נשק, חומרי נפץ וכדומה; הטמנת החימוש והחסנתו; החזקה, תיקון וטיפול בנשק כדי שיהיה ראוי לשימוש בכל עת; הספקתו לשובים בכל הארץ וליחידות המגויסות של ה"הגנה"; רישום ארצי וביקורת מחזורית של הנשק; הדרכת נשקים ומחסנאים, ייצור 'סליקים' להחסנה וקשר עם התע"ש לצרכי יצור חימוש". עוד נקבע כי "אסור שפעולה זו תיפסק אפילו לשעה אחת.. (וכי) אין להחמיץ שום הזדמנות להשגת נשק".¹²

⁹ L. Sannit, On Parade, London 1990; ארכיון פרט, שם; ראיון: אלי"מ סלע.
¹⁰ מסמך, ארכיון REME, ארבוילד; L. Sannit, שם; 5262 & 5209 / 171 wo; 7226 / 204 wo; ראיונות: סלע, גצוב, שם. ור' גם גלבר, כרך ב' עמ' 493 והלאה, ושל אותו מחבר, גרעין לצבא עברי... עמ' 339 והלאה.

¹¹ סת"ה, עמ' 267-260.
¹² תיק 404, 922/75, א"צ, מדור "עדויות", את"ה במיוחד עדויות אשר פלד (1962); פ. ואזה (ללא תאריך) ויעקב לצרוס (1958). ראיון טלפוני של המחבר עם רס"ן (מיל) לצרוס, פברואר 1998 ולצרוס למחבר, יולי 2001. עדות בכתב: דיטה זהבי-בן יעקב, 1997, ארכיון המחבר. א. פלד, "מחלקת חימוש ב"הגנה", (בתוך) ג. ריבלין (עורך), עלה זית וחרב, תל אביב 1990, סקירה בתיק 404, 922/75 א"צ; סת"ה עמ' 1949-1952

לבד מהשגת נשק והחסנתו, הייתה שמירת הסודיות בראש דאגת מח"ש. מסמך מאותם ימים קבע כי "מחסני הנשק הם קודש הקודשים של ה"הגנה". מגויס למח"ש "עבר שבעה מדורי בדיקות..." ובמהלך שנות קיומה כמעט ולא התחלפו עובדי מחלקה זו. מהיווסדה ועד הקמת צה"ל פיקד עליה אשר פלד שלתפקידו קראו "חמש ראשי" וכינויו המחתרתי היה "עוזיה"; בטרם התמנה למפקד מח"ש כיהן כמפקד גוש ב"הגנה". פלד היה קצין חברותי, רב-תושייה, סבלני ומסור; אך הוא חסר השכלה טכנית וגם לא התנסה בשום שירות בצבא סדיר.¹³

מסמך מ-1945, שלוש שנים לאחר הקמת מחלקת חימוש, מפרט את תחומי פעולתה, וניתן גם ללמוד ממנו על אופי עבודת המחלקה. סגל מח"ש כלל רק כ-30 איש שאיישו חמישה מדורים ובית מלאכה:

1. **מדור רכש**, בו פעלו יעקב פת ויהודה ארזי, שדומה כי מאחר והתקשו לעבוד ביחד, פעולתם הופרדה. האחד פעל בדרום ובמרכז, והשני בצפון הארץ. אך ארזי היה בכיר יותר ובעל תושייה, והוא שטיפל, מאז ומתמיד, ברכש אמצעי לחימה מחו"ל.
2. **מדור החסנה**, עליו פיקד צבי בן יעקב, בעזרת יצחק זליגמן.
3. **מדור הובלה**, אותו הפעיל, כמעט לבדו, יעקב פינברג.
4. **מדור רישום**, בניהולו של דוד כפרי, ואחר כך של שמעון אנטין.
5. **מדור הספקה וקשר עם תע"ש**, אותו ניהל פלד בנוסף ליתר תפקידיו.
6. **בית המלאכה** לתיקון נשק אותו ניהל בן ציון קוטלר.

נפרט:

1. מדור רכש

פעולת מדור זה הייתה בראש מעייניה של המפקדה הארצית של ה"הגנה". לכן, לא מפקד המדור ואף לא מפקד מח"ש, אלא המפקדה הארצית עצמה ניהלה את מהלכי הרכש. גורמי המודיעין של מפקדה זו היו אחראים לגיוס סוכנים-רוכשים, והמדור, בדרך כלל, רק תיאם את פעולת הסוכנים ואסף את פרותיה. סוכני הרכש של ה"הגנה" "בשדה" היו יהודים, ערבים ובריטים. מרביתם פעלו בשכר, בקומיסיון או בתגמולים אחרים. ניהול פעולת הסוכנים הייתה זו עבודת נמלים לקטנית שלרוב הניבה רק כמויות קטנות של נשק. בתקופת מלחמת העולם השנייה, נשק כזה נרכש מבריטים, ערבים, או אף בחוץ לארץ. הנשק הבריטי בא מ"גניבה" מבסיסי הצבא ומאיסוף נשק בשדות קרב לשעבר בסוריה ובמדבר המערבי. חומרי נפץ "נגנבו" או נקנו בעיקר ממחצבות. השאר ניהול מבצעי הרכש ההחלטה על הביצוע בידי הדרג העליון הייתה מחושבת, ובאה בניסיון; שכן להחלטות בנושאי רכש היו היבטים מדיניים ומוסריים. לעתים, שיקולים כאלה אילצו את המדור לקלוט אמצעי לחימה

¹³ תיק 404, 922/75 א"צ; סת"ה, שם; ראיון: מיכאלה כץ, שם

באיכות ירודה, מתוך שאיפה לשמור על קשר עם ספק חשוב. בדרך זו למשל, ב-1943 נקנו בסוריה מאות קרבינים צרפתיים מקולקלים. ובכל זאת, לא היה תחליף לניסיונם של אנשי המדור, ומהם באו הצעות קונקרטיות למבצעי רכש. בלט יהודה ארזי, שניסיונו, קשריו וערמומיותו עשוהו מניפולטור פורה של פעולות כאלה. אולם במפקדת ה"הגנה" התייחסו אליו במידה של זהירות. שכן ארזי נודע כהרפתקן, כבלתי ממושמע, ומי שהיה מהיר ליטול סיכונים ולפזר כספים¹⁴

2. מדור החסנה

למדור זה היו שלושה תפקידים: הסתרת אמצעי הלחימה, אחזקתם ותיקונם, ומימוש הנהלים להוצאת הנשק והכשרתו לפעולה ב"ייום פקודה". פעולתו השוטפת העיקרית הייתה ניהול מחסני-סתר שכוננו "סליקים". ה"סליקים" היו מבנים תת-קרקעיים; הגדולים שבהם בסמוך לערים הגדולות והיתר פוזרו בישובים קטנים, ובריכוזים נפתיים. הנשק בריכוזים הנפתיים נועד בעיקרו ליחידות העלית של ה"הגנה", חי"ש ופלמ"ח. מחבואי הנשק הקבועים נחפרו לרוב מתחת למבנים ולמתקנים בעלי יעוד אזרחי מובהק. לרגל הסודיות לא ניתן, ואף לא נחשב כרצוי, לטפל בנשק שבהם בתכיפות רבה. הבעיה הייתה איפוא כיצד למנוע חדירת רטיבות, החלדת נשק וקלקול תחמושת בתקופות ממושכות בהן לא נפקד ה"סליק". הנשק נמשח בגריז, נעטף בנייר פרגמנט ונארז במכלים. מתי מעט היו שותפי-סוד לסדרי ההחסנה. נהלים אלה היו כה חמורים, עד כי הנשק המקומי בישוב היה מבצע את העבודה בעצמו, לרוב בלילה, הוא היה מנוע מנטילת עוזרים ולרוב רק הוא ידע את נוהל פתיחת ה"סליק". בינו למח"ש קישרו נשקים נפתיים אשר נהגו לערוך בקורות תקופתיות, אך אפילו הם "לא רצו לדעת" את סוד ההעלמה. היה מקובל אפוא שהנשק מבצע לבדו את חשיפת הסליק לביקורת, ואת העלמתו אחר כך. נשק ותחמושת שנזקקו לתיקון היו מוסעים לבית מלאכה מרכזי של מח"ש בחצר קיבוץ משאבים, שבאותם ימים שכן בהרצליה. מפקד בית מלאכה זה, בנצי קוטלר, נמנה גם על סגל עובדי מפעל "תע"ש" ליצור נשק¹⁵

ב-1942 גדל מספר הסליקים, והורגש מחסור בבעלי מקצוע לטיפול בהם; מדור ההחסנה ארגן אפוא קורס נשקים ארצי בגיוערה בפיקוד צבי בן יעקב; השתתפו בו 40 חניכים והדריכו בו יצחק זליגמן וכן מכס ליבל. ליבל, אגב, המשיך והדריך בכל קורסי ה"הגנה" לנשקים בשנות ה-40 ולימים זכה למלא תפקיד בולט במקחש"ר. קורס נשקים נוסף התקיים בקיבוץ רוחמה וזה שאחריו, שהיתקים

¹⁴ תיק 404, שם; ארכיון ארזי, את"ה. ור' ש. אביגור, עם דור ההגנה, כרך ב', ת"א 1977, עמ' 158-167. לפעולות ארזי ברכש ב-1948 ר' ע. אילן, אמברגו עוצמה והכרעה במלחמת תש"ח, ת"א 1995, עמ' 74-100, 103, 200.

¹⁵ שם; סת"ה כרך ג' עמ' 287-291; לצרוס, שם.

באפריל 1946 בנען, נועד לנשקי חי"ש ופלמ"ח. גם בו הדריכו ליבל וזליגמן. כן הדריך בקורס האחרון שמעון וייס, פלמ"חניק, מומחה לאקדחים.¹⁶

מח"ש קיימה ארבעה סוגי מתקנים להסתרת נשק:

- א. **סליק אימונים** שנועד להעלמה חפוזה של נשק יחידות מתאמנות. הוא לא היה אלא חפירה רדודה, כמטר עומקה, לתוכה נתחבה ארובה ולידה עפר לכיסוי בשעת הצורך.
- ב. **סליק פעולה** שנועד להחסנה ממושכת אך לחילוץ מהיר. שיטת ההחסנה בו הייתה דומה לזו שבסליק אימונים אלא שכאן הנשק גורז ונעטף, ועומק ההחסנה הגיע לכ- 2 מטר.
- ג. **סליק עמוק**, היה דומה לסליק פעולה; ההבדל בין השנים היה רק בעומק ההסתרה.
- מתקן זה היה בשימוש במיוחד אחרי חיפושי הנשק הבריטיים ביוני 1946 הוא כלל שלושה מכלי פח נפרדים בריכוז רדוד, שמוקם מחוץ לישוב אך קרוב לו, וניתן היה לחשפו במהירות. מגרעת עיקרית של מתקן זה הייתה ארובת אוורור שקל היה לגלותו. מתקן זה נזנח בסוף 1946.
- ד. **סליק קבע עמוק**. לרוב היה זה חדר תת-קרקעי מבוטן ובו. ארובת האוורור שלו נתחבה לתוך תקרת בטון מתחת או בסמוך לקיר או ריצפת מבנה ציבורי חף מחשד, לעתים מקלחת ציבורית בקיבוץ (אגף נשים, למשל) או אף של מבנה בעל ייעוד חינוכי. כל המחבואים, למעט סליק אימונים היו אטומי-רטיבות.

3. מדור ההובלה

תפקיד מדור זה היה להעביר נשק ממקום למקום. הוא העסיק מספר קטן של כלי רכב שכונו "גמדים", ושבתוכם נתחבו מתקני העלמה. בשנת 1941 עמד לרשות המדור "גמד" אחד וב- 1943 שניים. ב- 1944 פותחו מתקני הסתרה לרכב גדול, שניתן להתקינם ולהסירם במשאיות.

4. מדור רישום

רישום היה חיוני כדי שהמחלקה עצמה לא תאבד שליטה על נכסיה. מדור רישום הופקד על מעקב אחר מצבת אמצעי הלחימה ומיקומם, וכן על פעולות למניעת דליפת מידע אודותם. רשימות "אינונטורה" של נשק הוצפנו בעזרת קוד פריטימיבי שהיה נהוג ב"הגנה", ואשר הסתמך על הסכמה מראש שהעברה ושמירת מידע ייעשו בתת-שפה ובפולקלור "צברי" מתובלים בביטויים בערבית

¹⁶ תיק 404, 922/75, א"צ; לצרוס, ראיון, שם.

ויידיש. רשימות מצאי הוסו כתכניות לגידולים חקלאיים או כרשימות ביבליוגרפיות וכדומה, וניכר באנשי המדור שהם הפיקו הנאה "ספרותית" מהמצאותיהם. בעשותם כך, לא היו כפופים לשום צופן תקני, אלא סמכו על האינטואיציה של מכותבים יודעי דברי בפענוח הכתוב.

5. מדור הספקה

באחריות מדור זה הייתה הדאגה שבכל ישוב יהודי ימצא נשק בהישג-יד. לישובים חקלאיים הנשק נמכר בכסף, במחיר שנקב המטה הארצי. התשלום לא היה סמלי; הוא היווה חלק מן התקציב השוטף של הארגון, אם כי שעורו בתקציב ירד בהתמדה. עם הקמת ישוב חדש היו פעולות הבטחה בו נעשות תחילה על ידי יחידת ה"הגנה" או נוטרים שהחזיקו בגלוי בנשק בריטי. בינתיים היתקים משא ומתן בין מזכירות היישוב למח"ש על רכישת נשק, ואם היישוב סבל מבעיות כספיות ניתנה לו לצורך זה הלוואה ממוסד אשראי של הסתדרות העובדים. עם עלייתן ביום אחד, ב-5 באוקטובר 1946, של 11 נקודות ישוב בנגב, קיבל כל ישוב "מפרעה" שכללה מקלע, 5 תת מקלעי "סטן", כתריסר רימונים וכמה מאות כדורים.

מחשש לדליפת מידע לבולשת הבריטית אסרה מפקדת ה"הגנה" על היישובים לרכוש אמצעי לחימה ממקורותיהם הם, אך לא מעט ישובים הפרו איסור זה. מספר כלי הנשק בישובים התרחב, אחרי שב-1947 התע"ש החל מייצר ומוכר תת-מקלעים מדגם "סטן" מתוצרתו. בינתיים התרחבו יחידות חי"ש בנפות ה"הגנה" וחסר להם נשק. לכן החלה מח"ש "מווסתת" נשק, בעיקר רובים ומקלעים, מן היישובים לפלוגות חי"ש בנפות.¹⁷ ריבוי סוגי הנשק הפריע לטיפול אחיד ולהתמחות בו. בשנת 1943 הוחל ב"אוניפיקציה", כלומר בהאחדת כלי הנשק בנפות על פי תחמושתם. בשלוש הערים הגדולות רוכזו רובים ומקלעים בריטיים שצרכו תחמושת 0.3 אינץ'. בנפות הגליל והעמקים רוכזו רובים ומקלעים בריטיים וצרפתיים וביתר חלקי הארץ - נשק גרמני ופולני שצרך תחמושת 7.92 מ"מ. מחלקות פלמ"ח התאמנו ברובים ומקלעים בריטיים.

אי הלגאליות של נשק ה"הגנה" יצרה צורך מתמיד לשכלל את שיטות ההסתרה כלפי רשויות השלטון הבריטי, מגמה שהעסיקה את מח"ש כל הזמן. במקביל, גברו הנחישות וההתמחות הבריטית בחשיפת מחבואי נשק יהודיים. עם התחלת פעולות "תנועת המרי" באוקטובר 1945, היה החלק הארי של מערכת ההסתרה מוכר לבולשת הבריטית. החיפושים היעילים שביצע הצבא הבריטי מ-29 ביוני 1946 ואילך, ונמשכו עד סתיו 1947, יצרו במפקדת ה"הגנה" תרחיש מעורר פלצות, לפיו, בתוך זמן לא רב יצלחו

¹⁷ תיק מס' 8, חטיבה 77; תיק 111 חטיבה 73, את"ה; לצרוס למחבר, שם.

הבריטים להחרים את עיקר נשקה של ה"הגנה", כ- 13,000 כלי נשק, וכמיליון כדורים לנשק קל. אז כמובן, בבוא מבחן צבאי עם הערבים יעמוד היישוב מפורק מנשקו. רמז למה שעשוי להתרחש ניתן בתפיסת מאות כלי נשק וכ- 310,000 כדורים, מעט שליש מתחמושת נק"ל שברשות ה"הגנה", בסליק המרכזי של אזור חיפה, בקיבוץ יגור.¹⁸ החלטת הנהלת הסוכנות להפסיק את פעולות "תנועת המרי" הושפעה עמוקות משיקול זה. אשר לתחום הטכני של האחסנה, פעולות הבריטים הביאו את מפקדת ה"הגנה" למסקנה שקיומם של מחסנים מרכזיים גדולים הוא סיכון גדול. על פי הוראתה העבירה מח"ש את הנשק מן ה"סליקים" הגדולים למחבואים זמניים קטנים, מאולתרים, בסמוך, אך מחוץ לגדרות היישובים. כאמצעי משלים הוטמנו מטילי מתכת רבים בסביבה הקרובה, כדי להטעות ולתסכל את גלאי המתכת הבריטים. מפה לשם, גבר החשש מקלקול הנשק והתחמושת מחבואים חפוזים אלה, עקב רטיבות והעדר אוורור; ואמנם נזק כזה נגרם.¹⁹

שיטת ההסתרה שאולתרה בעקבות החיפושים הבריטיים הייתה ארעית. בקיץ 1947 החלה מח"ש להחזיר את הנשק למחבואים בתחומי היישובים, ושבעות ספורים אחר כך, באוקטובר 1947, יצאה פקודה לחמש הראשי לפתוח בדחפיות את המחסנים ולחמש ישובים ויחידות חי"ש ופלמ"ח לקראת איום כניסת כוחות סוריים לארץ. בין אוקטובר לדצמבר 1947, ערב התחלת מעשי איבה גלויים בין יהודים לערבים, נפתחו מרבית ה"סליקים", ונשק ותחמושת נמסרו לאחרייתם של אזורים ושל יחידות "הגנה". פעולה זו שחקה הרבה את רמת הסודיות; אלא שמענייניהם של הבריטים היו אז כבר בארגון סיום המנדאט, וחיפושי הנשק מצדם גוועו.

לפני כינונה של מדינת ישראל, היו תע"ש ומח"ש ארגונים שהשלימו זה את זה; ושיתוף הפעולה ביניהם היה דו-סטרי. תע"ש הזין את מח"ש באמצעי לחימה שייצר: תחילה אביזרים לנשק; אחר כך תתי-מקלע "סטן", מרגמות 2 ו-3 אינץ', על תחמושתם. מח"ש מצדו סיפק לתע"ש את חומרי הנפץ ששמשו ליצור תחמושת והיווה את גורם הבחינה והניסוי של תוצרת תע"ש.

רכש אמצעי לחימה בפרוס מלחמת העצמאות

עם התלקחות מעשי איבה בראשית מלחמת העצמאות בלט הפער, שהיה ידוע רק למעטים, בין התקן למצבת הנשק ביחידות ה"הגנה". הצורך לחמש יחידות מגויסות גרם לחמש הראשי להורות להחרים נשק מן היישובים לטובת חי"ש ופלמ"ח. בישובים קמה התנגדות לכך שלעתים אף לבשה אופי אלים.²⁰ מצב זה נפסק באפריל 1948, עם הגעת משלוחי נשק קל מציכוסלובקיה.

אותו זמן הפך מח"ש לשלד עליו נבנה שירות החימוש הראשון של צה"ל.

¹⁸ י. גלבר, שורשי החבצלת, תל אביב 1992, כרך ב', עמ' 581.

¹⁹ סת"ה, כרך ג' עמ' 276-286.

²⁰ "סקירה", א"צ, שם.

מ-1941 עד ערב מלחמת העצמאות עברה מח"ש רק שני מבני חשוב אחד: בנובמבר 1947 הפך רכש אמצעי לחימה בחו"ל למשימה ראשונה במעלה של מפקדת ה"הגנה", ולכן נושא זה הופקע ממח"ש ונמסר למחלקה עצמאית במפקדת ה"הגנה" ובה שני ענפים: חוץ לארץ וקליטה בארץ. את הפעולה בחוץ לארץ ניהל זמן מה מוניה מרדור ואת הקליטה בארץ - "פיניק" וואזה. במארכס 1948 התמנה ראש המוסד לעליה ב' שאול אביגור, למפקד עליון של הרכש, ולצורך זה הועבר מטהו מפאריס לז'נבה. מרדור, וארזי, שנוספו להם מפקדי פעולה בחלקים אחרים של העולם, כגון אהוד אבריאל במזרח אירופה וטדי קולק בארצות-הברית, נכפפו כולם לאביגור.²¹

קליטת יוצאי החילות החימושיים הבריטיים ב"הגנה" ובצה"ל

בקרב אנשי מח"ש לא נמצאו מהנדסים, והם גם למדו להכיר רק מספר קטן, יחסית, של אמצעי לחימה. איש מחברי המחלקה לא שרתו בצבא סדיר, ולא הכיר נוהלי צבא כזה; לתפיסתם, פעולות חימוש היו ונשארו עניין אפסנאי מעיקרו. מח"ש הייתה קבוצה מגובשת, בעלת לויאליות ורוח יחידה. חבריה לא ששו לקלוט "זרים", קרי יוצאי הצבא הבריטי, תופעה שרווחה גם בחלקים שונים, אחרים של מנגנון הקבע של ה"הגנה". היסטוריון צה"ל בראשיתו קובע כי במפקדה הארצית של ה"הגנה" ובשורותיה "שררה הערכה נמוכה למידת התרומה של ההכשרה הצבאית (בצבא הבריטי) לכוחו הצבאי של ישוב". גם יעקב דורי, הרמטכ"ל האחרון של ה"הגנה" והראשון של צה"ל, זכר כי בקיץ 1947 שררו בארגונו "יחסים מתוחים בין שני הגושים... (מי) ששרתו בצבא במלחמת העולם השנייה (ומי) שהיו מופקדים על משמרתם במולדת". במנגנון הקבע של ה"הגנה" חשדו באנשים מן "האסכולה בריטית... הזרה לרוח ה"הגנה". חיים לסקוב, חבר ה"הגנה" מנעוריו שהתנדב לצבא הבריטי ושירת שם ביחידות קרביות ובחי"ל בדרגת מיג'ור, חזר לשורות "הגנה" ב-1946 ו"נדהם" לגלות שהוא "מוקף רגשות אי-אמון. כאילו חדר מבחוץ". אמנם מפקדת ה"הגנה" הכינה כרטיסיה מפורטת של 25,000 משוחררי הצבא הבריטי למקצועותיהם, אולם מימוש כרטיסיה זו על ידי קליטת יוצאי הצבא הבריטי בעמדות חשובות במנגנון הקבע של ה"הגנה" - היה עניין אחר.²² לפי עדות אחת, במפקדת ה"הגנה" חששו שמא בדרך זו יחדרו לארגון סוכנים בריטיים.²³ אך נראה שהסיבה העיקרית למצב הדחייה כלפי יוצאי הצבא הבריטי הייתה חברתית; עמדות המפתח ב"הגנה" היו "תפוסות". ואמנם, לא לפני פברואר 1948 החל אשר פלד קולט במחלקתו בודדים מקרב יוצאי ה-REME, וגם זאת, בעיקר לרגל אילוץ שלא ראה מפלט ממנו: במח"ש לא נמצאו "מומחים לנשק כבד", קרי - תותחים ושריון, שאמורים היו להגיע בקרוב מחוץ לארץ.

²¹ ד. בן גוריון, יומן המלחמה, כרך א' 20.3.48; יומן מברקים, מטה אביגור, מחברות 1,2,3, במקומות שונים, 24/54 א"צ; אילן, אמברגו. עמ' 73-77; פ. ואזה, עדויות, את"ה; סת"ה, עמ' 1250 - 1251.

²² סת"ה עמ' 1256, 1258; "קווים לתולדות ענף הנדסת חימוש", שם. גלבר, שרשי החבצלת, ב', עמ' 561,573,578 וכו'. ואמנם, על ניסיונות בריטיים לחדור לשורות

²³ ארגונים מחתרתיים באמצעות משוחררי צבא ר' E677, F0371/61735 וכן F0371/82623, ER651/1.

אולם בתחילת קליטה זו, מח"ש נותרה כ"ממסד" ואילו משוחררי הצבא הבריטי היו בחזקת גורם "חיצוני", שנקלטו כיחידים על פי צרכים מזדמנים של המחלקה. יוצאי RASC ו-REME שוחררו משירותם בצבא הבריטי בין סתיו 1945 לאביב 1946; איש מהם, למעט ג'ו קרידן, חבר קיבוץ של מפא"י, ובעל דרגת לויטנט קולונל, לא צורף למנגנון הקבע של ה"הגנה". כמה מהם ניסו. מסופר שבאוגוסט 1947 התקשר מנס פרנסקי ביוזמתו אל חיים לסקוב, אותו הכיר מן החי"ל, וביקש שיסייע לו להצטרף למנגנון זה. לסקוב מצדו טלפן אל אשר פלד בנוסח: "אשר'קה עשה לי טובה, פגוש יהודי שהיה קפטן ב-REME". פלד רשם לפניו את העניין אולם לא מיהר למלא את הבקשה. פרנסקי גויס לשירות חימוש רק בסוף פברואר 1948.

מגמה גורפת זו, של דחייה, גררה סולידריות נגדית. יוצאי החילות החימושיים הבריטיים, משהחלו נקלטים ב"הגנה", פעלו לכנס את עמיתיהם אל שורותיהם. במארס 1948, משקיבל פרנסקי את הפיקוד על זרוע הנדסת חימוש, פנה לחפש מכרים יוצאי RASC. יומן לשכתו מראשית אפריל מציין כי "פניות לאכ"א לשם גיוס בעלי ניסיון בריטי עדיין תלויות עומדות" ומאוחר יותר: "סוף סוף התחלנו בגיוס בעלי מקצוע מהמלחמה האחרונה". אחד מן הראשונים, ירח כץ, למשל, צורף למח"ש אחרי שבינואר 1948 נשלח לקורס ממ"ים, שם סיפר למפקדו כי התמחה בתותחים. המידע הועבר למישהו באג"א אשר בתום הקורס "דאג לצרפו לאשר'קה"²⁴. בדרך דומה נקלטו במפקדת שירות חימוש באפריל קצינים לשעבר ב-REME כניקרוג, ספיבק, אביחיל ברנשטין, יוסף רייס, מקס פרימן ונחום דימנשטין, רובם רק בחודש אפריל 1948. שפר חלקם של יוצאי RASC שנקלטו באגף הטכני של שירות התחבורה, משום שבראש זרוע זו עצמה עמדו יוצאי הצבא הבריטי. אך גם שם פעלה שיטת הגיוס: "חבר מביא חבר". שמשון רזניק "ניצל קשרים משפחתיים" והתמנה למפקד הסדנא הבסיסית הראשונה שהוקמה במתחם יריד המזרח בצפון תל אביב, בסיס RASC לשעבר, שהיה מוכר לו מתקופת שירותו אצל הבריטים. מיד לכשנתמנה לתפקיד זה, פנה לאסוף אל יחידתו עובדי סדנאות הצבא הבריטי לשעבר כגון שמואל מילמן, הלל מונין וארנסט בויקובסקי, כולם כיהנו לימים כקצינים בחיל החימוש. לגבי חלק מיוצאי ה-REME נראה היה ששיטת הגיוס הזו איחרה את המועד, שכן בינתיים הם גויסו ליחידות חי"ר. לעתים נדרשה "פעולה בלתי לגאלית" "להחזרתם הביתה".

בחודש מאי "הוגנב" חיים גרבינר, שבצבא הבריטי התמחה בטיפול במכללים, לסדנת חטיבת השריון 8 מיחידת חי"ר. גינטר זוסמן (גדעון ארגון), גויס לחטיבת הרגלים "כרמלי", ושרת בגדוד 23 עד מאי 1948. אז אותר על ידי קצין הניהול של פרנסקי ששלח לו פתק: "מחפשים שכמותך בנרות". ארגון נסע למפקדת הנדסת חימוש בתל אביב, פגש בירח כץ שכבר כיהן שם כ"מפקח תותחים", וזה אמר לו בפשטות: "אתה נשאר אצלי". מקץ שנה, כשארגון בעצמו כבר היה קצין ב"חיל טכנאים" הוא הועמד למשפט ביחידתו

²⁴ "קיום לתולדות ענף הנדסת חימוש", תיק 233, 721/72, א"צ. ראיון עם ירח כץ, שם.

הקודמת על עריקה. בטרם זוכה מאשמה זו, היה עליו להביא עדים שיסבירו באיזו דרך התנהל בשעתו הגיוס לענף הנדסת חימוש.²⁵ איש איש הביא עמו את מטען התמחותו הטכנית. מרבית יוצאי הצבא הבריטי התמחו באמצעי לחימה שטרם הגיעו לידי צה"ל, או שרק החלו נקלטים בו. היומרניים והיותר משכילים מביניהם הביאו עימם רעיונות כיצד לבנות "REME יהודי", בצד תובנה, שנושא החימוש הנו חלק חיוני מן הלוגיסטיקה של צבא סדיר, ושארגונו הוא נושא לא פחות מורכב מארגון מערכת לוחמת. אך תחומי הכשרתם, אפילו של הקצינים שביניהם, לא כיסו את כל צרכי החימוש בצבא שהלך וקם. איש מבין וותיקי ה-REME, למשל, לא עבר קורס לפיקוד ומטה. למעט פרנסקי, איש מהם גם לא התנסה בעבודת מטה חימושית בפועל. לבד מיוצאי הצבא הבריטי ומחלקת חימוש ב"הגנה" ובנוסף למגויסים חדשים מזדמנים, נספגו ברקמת הגורמים, אשר לימים הרכיבו את חיל החימוש, חיילים אשר במלחמת העולם השנייה שרתו בחילות שריון והנדסה של בריטניה וברית המועצות, וטכנאים אשר בתחילת דרכם בצ.ה.ל. שרתו ביחידות שונות של צ.ה.ל.

²⁵ ראיונות, כץ, ארגון, חיים גרבינר, שם.

